

MOLNÁR ANNAMÁRIA

16. századi magyar politikai viszonyok egy ferrarai humanista szemével – Celio Calcagnini *De concordia*ja

Celio Calcagnini ferrarai humanista Ippolito d'Este egri püspök kíséretének tagjaként 1517-ben érkezett a Magyar Királyságba és másfél évet töltött az országban. Ez idő alatt (és távozása után is) számos magyar humanistával levelezett, illetve a kopernikusi világméretű megdőléseztől csillagászati műve, a *Quod coelum stet, terra autem moveatur* is az országban született. Műfajilag és tematikailag egyaránt sokszínű életművének egyik figyelemreméltó darabja a Szatmári Györgynek ajánlott *De concordia*, amely reflektál a korabeli magyar politikai viszonyokra és azzal kapcsolatos aggályait fejezi ki. Calcagnini számos antik irodalmi példával igyekszik meggyőzni a magyarokat a török elleni összefogás szükségességéről, ugyanakkor arra is figyelmeztet, annak hiánya esetén milyen sors vár az országra. Tanulmányommal egyfelől célozom visszahozni Calcagnini alakját a magyarországi kutatások látóterébe, másfelől bemutatni a *De concordia* toposzait, forrásait és egyedi vonásait.¹

Kulcsszavak: Celio Calcagnini, *De concordia*, humanizmus, törökellenes irodalom

Calcagnini, a ferrarai polihisztor

Celio Calcagnini (1479–1541), a ferrarai d'Este család kötelékébe tartozó humanista, Ippolito d'Este (1479–1520) akkori egri püspök kíséretének tagjaként 1517. december 4-én érkezett a Magyar Királyságba és másfél évet töltött az országban. Diplomáciai feladatai mellett ez idő alatt is fenntartotta műfajilag és tematikailag egyaránt szerteágazó irodalmi tevékenységét, és életműve számos igen nagy jelentőségű darabja épp

¹ Jelen tanulmány az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport támogatásával készült.

magyarországi tartózkodása alatt született, köztük a kopernikuszi világméretű megelőlegező *Quod coelum stet, terra autem moveatur* című csillagászati munka is. Az itt töltött idő alatt igen jelentős humanista kapcsolati hálót épített ki, korának számos humanistájával levelezett, valamint levelezőpartneri kapcsolatban állt magyar egyházi méltóságokkal, humanistákkal, amelyet az országból való távozása után is fenntartott. Magyar vonatkozású életeseményei azonban e ponton nem érnek véget, hiszen Aragóniai Beatrix halálára beszédet írt *In funere Beatricis Pannoniarum reginae oratio* címmel, 1518-ban pedig nem csupán a bácsi országgyűlésen vett részt, hanem Egerben hitszónoklatot tartott *Eucharistia sermo* címmel,² illetve Szatmári György akkori pécsi püspöknek ajánlva *De concordia* címmel törekellenes összefogásra buzdító művet írt.

Életének lexikonszerű, akár magyar nyelven is elérhető összefoglalása helyett, a kontextualizálás megkönnyítése végett, e tanulmányban csupán a legfontosabb tudnivalók felidézésére vállalkozom. Minden további fellelhető, itt nem említett adat megtalálható a hivatkozott szakirodalomban.

A Ferrarában klasszikus humanista képzésben részesült Calcagnini nem túlzás polihisztornak nevezni, hiszen filozófusként, természettudósként, matematikai és csillagászati munkák szerzőjeként, valamint történetíróként egyaránt teljes joggal tartja őt számon a tudomány. Irodalmi munkássága mellett egyházjogászként, diplomataként és apostoli protonotáriusként is tevékenykedett. Numizmatikai jártasságát bizonyítja, hogy ő készítette el a d'Este család érméinek katalógusát. Magyarországi tartózkodása során Eger mellett számos alkalommal járt Budán is, ahol csillagászati kódexeket tanulmányozott és a helyi mestereket is bevonva különféle csillagászati műszereket készíttetett. Calcagnini nálunk töltött időszakának legfontosabb levelezőpartnerei között találjuk néhány itáliai, részben Magyarországhoz is kötődő honfitársát, Giovanni Manardo (1462–1536) ferrarai orvost, II. Ulászló és II. Lajos udvari orvosát, a szintén orvos Nicolò Lonigót (1428–1524), az író Lelio Gregorio Giraldit (1479–1552) és II. Lajos tanítóját, a diplomata Girolamo Balbit (1460–1530). Asztronómiai kérdésekben a Budán tar-

² A mű általános bemutatását, témájának korabeli relevanciáját, latin szövegét és magyar fordítását ld. BITSKEY-TÓTH (2020: 29–43).

tózkodó csillagász, kartográfus Jakob Ziegler (1470 k.–1549) volt segítségére. Egyházi körökben leginkább Szalkai László váci és Szatmári György pécsi püspökkel levelezett. Emellett igen szoros viszonyt ápolt a váradi humanista körrel, különösen Perényi Ferenc püspökkel.³

Calcagnini életműve 1544-ben posztumusz jelent meg Antonio Musa Brasavola gondozásában, *Caelii Calcagnini protonotarii ferrarensis Apostolici opera aliquot* címmel. A kiadás 657 oldalon a kötet elején egy *elenchusszal*,⁴ valamint a végén egy 50 oldalas névmutatóval kiegészítve tartalmazza Calcagnini 16 könyvnyi levelezését, továbbá műfaji és tematikai szempontból egyaránt rendkívül sokszínű életművét, a teljesség igénye nélkül például államelméleti, retorikai, erkölcsfilozófiai, teológiai munkákat, valamint dialógusokat, kommentárokat, orációkat.

Eme rövid bevezető alapján is kirajzolódik, milyen jelentőséggel bír Calcagnini a magyarországi humanizmus történetében, ám mind ez idáig mégsem jutott ehhez méltó szerephez. Jelen tanulmány részben egyfajta emlékeztető kíván lenni, hogy felhívja a figyelmet Calcagnini nem teljesen hiányzó,⁵ ám az utóbbi években mégis méltatlanul háttérbe szorult magyarországi kutatásainak fontosságára, ugyanakkor elemezni és bemutatni szándékozik a ferrarai humanista magyar vonatkozású életművének egy eddig fel nem dolgozott darabját,⁶ a török elleni összefogást szorgalmazó *De concordia*t.

Egy humanista törökellenes intelmei – a *De concordia*

Calcagnini azáltal, hogy nemcsak a kulturális, hanem a politikai életnek is aktív szereplője volt, teljes mértékben nem hagyhatta figyelmen kívül a magyarországi viszonyokat. Intellektuális szempontból lényegesen sivárabb körülményeket tapasztalt, mint amilyenekhez Itáliában hozzá-

³ Calcagnini magyarországi vonatkozású levelezéséről ld. HUSZTI (1922: 57–71), HUSZTI (1923: 60–69), BITSKEY (2008: 66–68), BITSKEY (2009: 18–21).

⁴ E tartalomjegyzék kiadását ld. VILLARI (2018: 70–72).

⁵ Calcagnini Magyarországhoz kötődő tevékenységéről ld. HUSZTI (1922: 57–71), HUSZTI (1923: 60–69), LÁZÁR (2006: 39–42), BITSKEY (2008: 63–71), BITSKEY (2009: 13–23), életéről és munkásságáról összefoglaló jelleggel: MARCHETTI (1973), AGUZZI-BARBAGLI (1985: 242–243), LAJOS (2004: 7).

⁶ Érdemi elemzés nem született még a műről, az említés szintjénél valamivel hosszabban JÁSZAY (1982: 210–211) ír róla.

szokott, az országban töltött időszakot számos alkalommal egyfajta ovidiusi *relegatio*-áthallással jellemzi itáliai barátainak írt leveleiben, többször utalva önmagára száműzöttként (*relegatus*), aki arra kényszerült, hogy Itália fényességét hátrahagyva a sötétségben (*obscuritas*) éljen.⁷ Szintén leveleiben találunk példát arra is, amikor az országban élő földijeinek már-már szemrehányást tesz, ők mennyivel jobban boldogulnak Pannóniában a barbárokkal.⁸ Fontos ugyanakkor megjegyezni azt is, hogy Calcagnini véleménye címzettől, élethelyzettől függően változott, e negatív szemlélet leginkább a kezdetben írt magyarországi leveleit jellemezte.⁹

Az ország helyzete ugyanakkor politikai szempontból is számos aggodalomra adott okot. A II. Ulászló halála utáni időszak belviszályai, politikai csatározásai arra sarkallták Calcagninit, hogy felhívja a magyar nemesek figyelmét az egymás közötti egyetértés mihamarabbi megteremtésének szükségességére, amely nem kizárólag Magyarország, hanem az egyre nyomasztóbbá váló török fenyegetettség miatt az egész keresztény Európa érdeke is volt. Így született meg 1518-ban a *De concordia. Commentatio Caelii Calcagnini ad Pannonios*,¹⁰ amelyet Szatmári György pécsi püspöknek ajánlott.

⁷ [...] ego procul a patria, procul a studiis meis [...] in mediam quasi Scythiam relegatus (CALCAGNINI [1544: 79]). Lelio Gregorio Giraldinak pedig így ír helyzetéről: [...] nunc trans Istrum et ad limites usque Scythae depulsus et paulo minus quam relegatus non desino delitias et suavitates amicorum animo repetere [...] Tu vero in isthac rerum specula et luce humani generis vivis mi Lili, tecum cogita, amabo, quomodo mihi in hanc rerum obscuritatem detruso lumen afferas. (CALCAGNINI [1544: 80]).

⁸ *Quam fortunate agis in Pannonia mi Lodovice, quam tibi bene convenit cum barbaris.* A levél címzettje Ludovico Guidi di Bagno, Ercole Gonzaga bíboros vikáriusa. A levél teljes szövegét ld. CALCAGNINI (1544: 83).

⁹ E helyen tartom szükségesnek jelezni, hogy véleményem szerint időszerű lenne legalább a magyarországi időszak leveleinek jegyzetekkel ellátott kiadását elkészíteni, ugyanis csupán 45 Calcagnini-levél magyar vonatkozású részei állnak rendelkezésünkre ÁBEL Jenő kiadásában (vagyis számos esetben nem is a levelek teljes szövege olvasható, de arra is találunk példát, hogy csak a címzést közli) az *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* c. kötetben, és ezek sem mentesek a pontatlanságoktól (ld. 18. lábjegyzet). ÁBEL–HEGEDŰS (1903: 76–98).

¹⁰ CALCAGNINI (1544: 409–415).

A mű témaválasztása nem egyedi, hiszen a török egyre fenyegetőbbé váló jelenléte Európa határainál már a 14. század végétől irodalmi visszhangra talált. A téma változatos műfaji keretek között a humanisták számára is meghatározóvá vált, így lényegében Calcagnini sem tett mást, mint egy már meglévő irodalmi hagyományhoz csatlakozva reflektált az aktuálpolitikai helyzetre és megfogalmazta álláspontját a kérdésben, hiszen magyarországi tartózkodása minden bizonnyal még inkább rávilágított a téma relevanciájára.

A törökellenes irodalom néhány alapvető toposzáról, mintegy bevezető és orientáló jelleggel e helyütt is elengedhetetlen röviden szólni. A téma egyik legfontosabb alappillére az arisztotelészi alapokon nyugvó barbár-civilizált ellentét, amely kiegészül a keresztények barbár törökökkel szembeni feljebbvalóságával. Hangsúlyos szerep jut továbbá a szabadság eszméjének, amely e művekben szintén az európaiak kiváltsága, hiszen a humanisták gyakran ismételt megállapítása szerint Ázsiában az uralkodót kivéve mindenki rabszolga. Ám ha nem jól sáfárkodnak vele, épp a szabadság vezethet el a viszályhoz (*discordia*), veszélybe sodorva az áhított egységet, egyetértést (*concordia*). Számos műben megtalálható alapvetés, hogy a török pusztítása nem más, mint egyfajta isteni büntetés (Mohács után a török már egyenesen Isten ostoraként jelenik meg) a széthúzásért és viszálykodásért, amely leginkább a magyarság vétkei miatt sújtja az országot és ezáltal az európai keresztény államokat. A magyaroknak ezen felül kulcsszerep is jut a török elleni küzdelemben, hiszen az ország földrajzi elhelyezkedéséből adódóan pajzsa, védőbástyája a kereszténységnek (*clipeus/murus/propugnaculum Christianitatis*).¹¹

Visszatérve elemzésünk tárgyára, a *De concordiára*, azt a kiadásban egy Szatmárinak szóló levél előzi meg,¹² amelyben Calcagnini röviden megindokolja, miért döntött a mű megírása mellett, valamint magyará-

¹¹ A törökellenes irodalom fő toposzairól, a magyar és itáliai humanisták e tárgyú irodalmi produkciójáról, valamint Nagyszombati Márton *Opusculum ad regni Hungariae proceres* c. epikus művéről ld. KISS (2014). A *Querela Hungariae*-toposz 16–17. századi irodalmi megjelenéséről ld. IMRE (1995), a *propugnaculum Christianitatis* humanista koncepciójáról és annak irodalmi megvalósításáról ld. IMRE (1995: 143–166).

¹² CALCAGNINI (1544: 408).

zattal szolgál arra is, miért éppen Szatmárinak ajánlotta azt. E sorokban nyoma sincs a korábban emlegetett barbároknak és száműzetésnek, sőt, Calcagnini azt hangsúlyozza, érkezésekor mennyire jóindulatúan és barátsággal (*studiose*¹³ *et amice*) fogadták, így mintegy hálája jeleként vetette papírra intelmeit. Ám tisztában van azzal is, hogy szavai mit sem érnek, ha a fenyegető veszély (*imminens periculum*) és a közös megmenekülésre való törekvés (*communis salutis studium*) ez idáig nem bírtak elég meggyőző erővel.¹⁴

Az ajánlás nagyobb részét Szatmári erényeinek magasztalása teszi ki. Calcagnini a pécsi püspök kivételes emberi mivoltát és intellektusát egyaránt kiemeli,¹⁵ ugyanakkor fontos érvként említi a viszálykodó felek megbékítése, a *concordia* megteremtése iránti erőfeszítéseit.¹⁶ Calcagnini választása azért is eshetett Szatmárra, mert sorai tanúsága szerint már Itáliában megismerte nevét, majd az országba érkezve Ippolito d'Este és Girolamo Balbi elismerő szavai, később pedig személyes tapasztalatai még inkább megerősítették korábbi értesüléseit.¹⁷ Balbi egyébként egy másik szállal is kapcsolódik a *De concordia*hoz, Calcagnini ugyanis levélben tájékoztatta őt a mű megírásáról, és jóváhagyását kérte, hogy Szatmárinak ajánlja azt. A sorok tanúsága szerint Calcagnini arra is megkérte barátját, hogy nézze át, és ahol szükségesnek tartja, javítsa a még váz-

¹³ Felfedezhető egyfajta cinikus él abban, hogy Calcagnini magyarországi fogadtatása jellemzésére épp a *studium* (hiszen számos jelentése között megtalálható a 'tudomány', 'tanulmány' is) szót magában rejtő *studiose* alakot választotta, miközben korábbi levelében még barbárokként utalt a magyarokra. Ld. 8. lábjegyzet.

¹⁴ CALCAGNINI (1544: 408): *non quia me existimarem ea facundia excultum, ut eis id possem persuadere, quod imminens periculum et communis salutis studium persuadere non possunt, sed ut eos benevolentiam et votum meum testatissime relinquerem.*

¹⁵ CALCAGNINI (1544: 408): *singulari et incomparabili comitate ac benignitate promeruisti.*

¹⁶ CALCAGNINI (1544: 408): *unus maxime omnium optimates in concordiam revocare, et partes dissidentes conciliare adnitaris.*

¹⁷ CALCAGNINI (1544: 408): *olim in Italia auctoritatem et magnitudinem tuam audieram, mox in Pannonia (sic!) veniens de illustrissimo et reverendissimo principe meo, et clarissimo viro Hieronymo Balbo familiare tuo, exploratissimum super sapientia et acumine ingenii tui testimonium acceperam.*

latos formában lévő művet, de arra vonatkozó adatunk már nincs, hogy ezt Balbi valóban megtette-e.¹⁸

A *De concordia* a törökellenes irodalom két alaptoposza köré épül. Az egyik, a már korábban említett és a címadásban is egyértelműen azonosítható *concordia-discordia* ellentét. A másik pedig a kereszténység mint összetartó erő, amely egyben a feljebbvalóság biztosítója is a törökkel szemben. Bevezetésként, egyfajta felütésként Calcagnini arra a kérdésre keresi a választ, külföldiként mennyire van joga állást foglalni a magyarok ügyében. Külön kiemelendő a mód, ahogyan már pusztán az érvelése felépítésével ellentétbe állítja a pogány antik és korának keresztény kultúráját. Ezzel pedig már önmagában, szinte anélkül, hogy a konkrét tartalmi elemeket figyelembe vennénk, jól körülhatárolhatóan azonosíthatjuk a barbárság és a kereszténység szembenállását, és természetesen tanúi lehetünk utóbbi megkérdőjelezhetetlen győzelmének is. Hiszen az antik irodalmi példák, Platón, Ciceró¹⁹ és Lükurgosz szavai képviselik az elvetendő pogány hozzáállást azáltal, hogy mindenkit arra ösztönöznek, idegenföldön csak a saját dolgával törődjön,²⁰ váljon már-

¹⁸ A Balbinak írt levél nem csupán a *De concordia* szempontjából, hanem a Calcagnini-kutatás további irányait tekintve is fontos. Ahogyan arra a 9. lábjegyzetben már utaltam, az ÁBEL Jenő által készített kiadás hiányossága nemcsak az, hogy a levelek bizonyos részeit kihagyja és ezt egyszerűen ...-tal jelöli, de még a kiadott szövegek sem minden esetben mentesek a pontatlanságtól. E Balbinak írt levélben például az *expungas* (töröld) alak helyett *expugnas* (ostromold) szerepel, vö. ÁBEL–HEGEDŰS (1903: 86). A levél helyes és teljes szövege CALCAGNINI (1544: 87) alapján, saját átírásemban a következő (a kiemelések a hibás vagy hiányzó részeket mutatják): *Ad optimates Pannonios dissidentes inter se, De concordia nescio quid commentarii conscripsi, quod Reverendiss. Quinqueecclesiensi principi dicandum putavi, si tu vir doctissime album calculum adieceris huic sententiae. Eum commentarium primogenium et tumultuarium adhuc ad te mitto, ut expungas, interlinas, aboleas; quod abs te factum erit, factum approbabo. Bene vale vir clarissime, et me ama. Agria.*

¹⁹ Cic. Off. 1, 125: *Peregrini autem atque incolae officium est nihil praeter suum negotium agere, nihil de alio anquirere minimeque esse in aliena re publica curiosum.* Cicero eme sorai azért is lehettek kézenfekvőek Calcagnini számára, mert *Disquisitiones aliquot in libros Officiorum Ciceronis* címmel megfogalmazta a *De officiis* érintő kritikáit, észrevételeit (címválasztás, fogalmak használata stb.). A művet ld. CALCAGNINI (1544: 253–269).

²⁰ *De concordia* (a továbbiakban: DC) 409: *in republica aliena peregrinum hominem suas tantum res agere oportere.* A műből származó valamennyi idézet forrása CALCAGNINI (1544: 409–415).

már süketnémává,²¹ ahogyan az andekdota szerint Marcus Valerius Homullus római polgár tanácsolta a hozzá vendégségbe érkező Antoninus Piusnak, aki arról érdeklődött, hogyan tett szert a kőre, amelyből háza porfíroszlopait elkészíttette.

A fentiektől merőben eltér a keresztény értékrend, ahol Krisztus új törvényeket hozott (*Christus [...] novas leges tulit*), amelyek értelmében a közös vallás az összekötő kapocs, nem pedig az országhatárok, így nincs abban semmi különös, ha egy itáliai, aki csak rövid ideje tartózkodik Pannóniában, szükségét érzi egy, a *concordiáról* szóló mű megírásának. Ahogyan fogalmaz, senki nem győzheti meg arról, hogy ő idegen a vele azonos vallásúak között.²² A két kultúra szembeállítás és a keresztény értékrend egyértelmű fölénye ellenére Calcagnini mégis megtalálja a hidat, a horatiusi arany középszer, hiszen Nagy Sándor példájával illusztrálja, hogy nincsenek olyan éles különbségek két nép között, mint hisszük. A hadvezér ugyanis, amikor hallotta, hogy seregében különbséget tesznek a görögök és a barbárok között, azt mondta, számára csak jók és rosszak léteznek.

Miután ezen érvekkel alátámasztotta elhatározása létjogosultságát, tényleges intelmei előtt kiemeli, hogy egy kívülálló beszéde mindig nagyobb hatást érhet el, hiszen nem befolyásolja őt pártoskodás, barátság vagy érdekek, vagyis objektív tud maradni. Így tehát, miután minden vallási-ideológiai és személyes akadály elhárult, Calcagnini hozzákezd mondanivalója kifejtéséhez. A *De concordia* tartalmát műfajából adódóan a klasszikus értelemben nem lehet, ugyanakkor nem is szükséges összefoglalni. Elegendő róla annyit mondani, hogy egy antik, görög és római irodalmi, valamint történelmi forrásanyagot felvonultató humanista *exemplum*- és toposzgyűjtemény, amelyben Calcagnini számára ismert példákon keresztül illusztrálja az egység, az összefogás (*concordia*) fontosságát, illetve felvázolja azokat a szerencsétlen végkimenetelű forgatókönyveket, amelyek annak elmaradása és a *discordia* felülkerekedése esetén következtek be. Ezt a kivételesen gazdag humanista alpműveltséget egészíti ki a magyar történelemből vett példákkal, amelyekről ké-

²¹ DC 409: *eum qui in alienam domum venisset, surdum et mutum esse debere.*

²² DC 409: *nemo mihi unquam persuaserit, me peregrinum esse inter eos qui eadem mecum religione initiati sunt.*

sőbb részletesen is szó esik. Gondolatmenetét néhányszor megszakítja és kiszól a műből, minden esetben a magyar urakhoz intézve szavait.

A *De concordia* minden elemében ízig-vérig humanista alkotás, nem csupán témaválasztása, toposzai, hanem antik irodalmi forrásai is azzá teszik. Ez utóbbiak többsége parafrazeálva, szerzője megnevezésével vagy anélkül, kisebb része pedig szó szerint idézve szerepel. A műben azonban olyan nagyszámú irodalmi és történelmi utalás található – sőt, lényegében azok egybefűzéséből áll össze a munka –, hogy teljes kifejtésükre jelen tanulmány keretein belül nincs mód (ezt egy jegyzetelt szövegkiadásban lehetne csak minden részletre kiterjedően elvégezni), így most a főbb nevek felsorolása mellett csak az egyes típusok néhány szemléletes példáját emelném ki.

A *De concordia* görög forrásai között egyaránt találunk költőt (Homérosz, Hésziodosz), filozófust (Platón), történetírót (Plutarkhosz), tragédiaköltőt (Euripidész), komédiaköltőt (Arisztophanész) és fabulaszerzőt (Aiszóposz). Homéroszt görögül idézi, a többi felsorolt szerzőt parafrazeálja.

A latin nyelvű források között nagyszámú említése miatt kiemelkedik a már fentebb is említett Cicero, akinek számos gondolatát felhasználja Calcagnini, néhol megjelöli, melyik művéből dolgozik, másutt azonban elmulasztja ezt. Petronius azért érdemel külön figyelmet, mert tőle szó szerinti idézetet is olvashatunk, ám annak épp az első szava szerepel hibásan.²³ Hasonlóan érdeklődésre számot tartó adat, hogy Ennius *Annales*-ének 12. könyvéből is merít (maga jelöli meg a forrást),²⁴ amely azonban mára csak töredékes formában maradt ránk, így a szöveg helyet nem tudjuk pontosan azonosítani, ugyanakkor mégis érdekes lehet, hogyan és milyen változathoz jutott hozzá Calcagnini. Sallustius és Horatius nevét szintén forrásai között említi, ugyanakkor nyilvánvalóan számolnunk kell azzal, hogy nem tartotta szükségesnek minden

²³ Vö. Petr. *Sat.* 124, 27–33. Calcagnininál *Intonuere tubae* szerepel az *Intremuere tubae* helyett. Itt kétféle lehetőséggel számolhatunk: vagy egyszerűen csak hibásan idézte emlékezetből, de az is lehetséges, hogy egy másik szövegváltozatot ismert.

²⁴ DC 410–411: *Hinc Di Consentes dicti ab Ennio, XII illi qui mutuo inter se consensu conspirare creduntur.*

egyes szerző név szerinti említését, hiszen egy humanista számára teljesen magától értetődő volt az antik irodalmi művek mélyreható ismerete.

A *De concordia* toposzkészlete

Nem csupán a fent felsorolt antik források, hanem a műben megjelenő klasszikus toposzok is ékes tanúbizonyságát adják Calcagnini kiemelkedő humanista műveltségének. A *De concordia* toposzairól általánosságban, mintegy bevezető jelleggel korábban már szó esett, így a következőkben csak az eddig nem említett, ám mégis kiemelkedő és tipikus jegyeiről esik szó.

Talán nem meglepő, hogy a címadó *concordia-discordia* párosa, a törekellenes irodalom egyik alappillére a leginkább felülreprezentált, néhány soronként megjelenő toposz a műben. E két fogalom meglehetősen sokszínű, egyszersmind változatos formában és módokon kíséri végig a művet. Athéniaiak, krétaiak, makedónok, egyiptomiak, héberek és rómaiak példái elevenednek meg előttünk, ők hogyan jártak el belviszályok vagy külső fenyegetés esetén. Calcagnini valamennyi esetben azt hangsúlyozza, minden állam csak addig virágzott, amíg jelen volt a *concordia*, sőt enélkül naggyá sem lehettek volna. Minderre Sallustius híressé vált szavaival élve emlékeztet: *concordia res parvas crescere, discordia vero magnas etiam dilabi*.²⁵

Az antikvitás kedvelt hajózás-toposza szintén többféleképpen jelenik meg a műben. Calcagnini arra figyelmeztet, hogy hatalmas oktalanság azt hinni, az egyéni érdek (*privatum commodum*) előbbre való a közügyénél (*publica utilitas*), hiszen, ha pusztulás jön, az mindenre kiterjed és senkit nem kímél. Itt állítja párhuzamba a hajó süllyedését az állam pusztulásával: a közös hajóban utazókat ugyanaz a hajótörés fenyegeti, függetlenül attól, hogy a taton vagy az orrban vannak. Így a királyság mindaddig nem pusztulhat el, amíg az urakra és a polgárookra is egyazon veszedelem árnya vetül, ha mégis, akkor pedig senki nem vonhatja ki magát a következmények alól.²⁶ Ugyanígy süllyedésre van ítélve az a

²⁵ DC 412.

²⁶ DC 411–412: *Nam sicut navis periclitari non potest, quin ea, quae in ipsa congesta sunt, eodem naufragio amittantur: neque interest [...] an in puppi an in prora sita sint: ita respublica et regnum affligi non potest, quin ea quae civium et optimatum sunt, eadem clade rapiantur.*

hajó, amelynek kapitányai a saját érdeküket nézik és nem tudnak meg-egyezni, merre fordítsák a kormányt.²⁷

E példákon keresztül Calcagnini megidézi ugyan a természet erejét, ám nem sokkal később hozzáteszi, hogy a viharok és a természeti csapások (földrengés, árvíz), sőt még az ellenségek sem pusztítottak el annyi várost, mint a *discordia*. A valódi veszélyt a széthúzó gondolkodás (*discordans cogitatio*), valamint a széthúzó lelkek dühe és féktelensége (*discordantium animorum furor et intemperantia*) jelentik.

A tanító-nevelő, *praeceptum*-jelleg szintén helyet kap azáltal, hogy Aiszóposz 53. apológusát idézi fel Calcagnini, amelyben egy apa, érezvén közelgő halálát, úgy dönt, felhívja fiai figyelmét az egyetértés fontosságára. Először a nagyobb és erősebb fiút kéri meg arra, törjön el egy köteg rőzsét, majd miután nem jár sikerrel, a kisebb kezébe csak egy ágat ad, aki könnyűszerrel ketté is töri azt. Ily módon a fiúk rájöhetnek, hogy amíg összetartanak, erejük megtörhetetlen, ám külön-külön közel sem olyan erősek, mint hiszik.

A fentiekben említett példák is szemléletesen mutatják, jól megfér egymás mellett a műben az antikvitas és a keresztény szemlélet, míg előbbi a követendő példák sorát, utóbbi a mű alap gondolatának ideológiai alapját szolgáltatja, e kettőt pedig Calcagnini kellő tudatossággal ötvözi és állítja mondanivalója szolgálatába.

A *De concordia* magyar vonatkozású elemei

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, a *De concordia* megírása során Calcagnini csupán humanista műveltségére és a jól ismert toposzrendszerre támaszkodott, a megszokott elemeket számára logikus rendbe illesztve közhelyeket vonultatott fel, azonban ez messze nem helytálló megállapítás. Épp ennek ellenkezője igaz, ugyanis annak ellenére, hogy viszonylag rövid időt töltött az országban, a ferrarai humanista igyekezett tájékozódni a magyar eseményekről, reflektálni rájuk, valamint az összefogás szükségessége melletti érvként felvonultatni azokat. E törekvésének ékes bizonyítéka, hogy amikor az állam zavartalan működését és felvi-

²⁷ DC 413: *Quod si navem gubernantes obluctent inter se, et quisque velit pro captu animi sui huc vel illuc clavum propellere, et antemnas obvertere: quis dubitat ei navi presentissimum naufragium aut allisionem paratam esse.*

rágzását garantáló feltételek között az egyetértés fontosságára hívja fel a figyelmet, Attila hun király példáját idézi fel, aki hódításaival nagy birodalmat épített fel, ám halála után fiai viszálykodása kis híján semmisé tette minden erőfeszítését.²⁸

Calcagnini külön erénye, hogy tisztában van a közelmúlt magyar történelmének eseményeivel is, hiszen Attila után, már a következő mondatban, 1514-ben találjuk magunkat, a Dózsa György-féle parasztfelkelés idején. Calcagnini szinte szemrehányást tesz önmagának, amiért túlságosan régi példát hozott, miközben akadnak sokkal aktuálisabbak is.²⁹ Dózsát ugyan nem említi név szerint, valamint beismeri, hogy nincs tisztában a felkelés okával sem, mégis elismerésre méltó a tény, hogy hallott a történetekről. Az eseményeket nem egészen három évvel korábbra (*nondum plane triennium actum est*) datálja, ami azért különös, mert a felkelés 1514. május és július között zajlott, ám Calcagnini csak 1517 decemberében érkezett Magyarországra. Mivel a mű tartalma, szóhasználatja egyértelműen megerősíti, hogy Calcagnini csak az országba érkezése után kezdett a *De concordia* megírásába, ezért az valószínűsíthető, hogy néhány hónapot tévedett a felkelés időpontját illetően, ez azonban egyáltalán nem kisebbíti érdemét, hogy tájékozódott az aktuális magyarországi eseményekről. Calcagnini igen szókimondóan fejezi ki aggályait, amiért egy kapákkal és kaszákkal felfegyverzett csőcselék is ilyen mértékű felfordulást idézhetett elő, a megmenekülés pedig, véleménye szerint, Istenen kívül annak köszönhető, hogy a lázadók nem voltak tisztában erejükkel és nem látták az urak együgyűségét.

Calcagnini azonban nem áll meg a közelmúlt eseményeinél, hanem egészen saját korának hétköznapi valóságáig jut. Némi antik áthallással, szinte már cicerói hévvel a halhatatlan istenekre (*per deos immortales*) kéri a magyarokat, ne sodorják veszélybe királyukat (nem nevezi meg, de egyértelműen II. Lajosra utal), ugyanakkor arra is figyelmeztet, ifjúkora

²⁸ DC 413: *In vestris monumentis traditum est, quam egregie ac feliciter Attila ille magnus autor vestri generis non parvam orbis partem suis victoriis obiverit, magnumque vobis nomen et regnum paraverit: quod omne post eius mortem dissidentibus eius liberis, sibique principum asciscantibus pene funditus eversum est.*

²⁹ DC 413: *Sed quid ego vetustatem et res a memoria nostra remotas excutio, quom proximis et recentibus exemplis uti possimus.*

ellenére ne nézzék le őt, mert egy uralkodó erényeit és alkalmasságát nem életkora határozza meg. Álláspontját fiziognómiai érvek rövid felsorolásával támasztja alá, szemei, homloka, egész külseje alapján alkalmasnak vélve Lajost az uralkodásra, továbbá egy kedvelt és többször visszatérő makedón példával emlékeztet arra, hogy II. Philipposz halála után Nagy Sándor is fiatalon került hatalomra.

Az elrettentő történelmi példák és intelmek után a mű záró soraiban kap helyet a magyarok felelősségének és kulcsszerepének kifejtése a török elleni harcban. Calcagnini ugyan már a mű egy korábbi részében megteszi azt az igencsak súlyos, ugyanakkor helytálló megállapítást, hogy minden keresztény megmenekülése és épsége a magyarokon áll (*ex vestris praesidiis communis omnium Christianorum salus et incolumitas pendeat*).³⁰ Ám, hogy korábbi kijelentését nyomatékosítsa, a záró sorokban is visszatér ehhez a gondolathoz. Felszólítja a magyarokat, hogy fontolják meg szavait, továbbá meg is nevez néhány veszélynek kitett államot, a felsorolás élén pedig nem meglepő módon épp saját hazáját, Itáliát találjuk: *Nec vero Pannoniae tantum hoc votum, sed Italiam, Germaniam, Galliam, Hispaniam, caeterasque Christi provincias hoc a vobis efflagitare cogitate*.³¹

Történelmi ismereteink alapján ismert előttünk az a sajnálatos tény, hogy Calcagnini intő szavai nem találtak értő fülekre, és kevesebb mint egy évtized múlva Mohácsnál megpecsételődött az ország sorsa. Ez azonban semmit sem von le a *De concordia* irodalmi értékéből és nem kisebbíti a ferrarai humanista érdemeit, aki bár csupán másfél évre érkezett az országba, mégis úgy érezte, legalább e munkával felelős szószólójává kell válnia az ügynek.

Összegzés

Jelen tanulmány megírásának elsődleges célja az volt, hogy emlékeztessen, Celio Calcagnini ferrarai humanista magyar vonatkozású tevékenysége, szerepvállalása humanistaként és diplomataként egyaránt rendkívül szerteágazó, egyszersmind kimagasló volt. Munkássága további kutatásokra érdemes, amelyek kontextualizálják (leginkább magyarorszá-

³⁰ DC 412.

³¹ DC 415.

gi) tevékenységét és méltó hangsúlyt adnak valamennyi munkájának, egységbe rendezve azokat. Ezzel összefüggésben másik célkitűzésem az volt, hogy fenti állításomat egy eddig még nem kutatott, a magyar szakirodalomban nem elemzett művének bemutatásával illusztráljam. Úgy vélem, a *De concordia* ékes példája Calcagnini humanista *eruditiójának*, toposzai, forrásai és *exemplumai* a törökellenes irodalom méltó munkájává teszik, magában hordozza annak valamennyi jellegzetes vonását, ugyanakkor arra vonatkozóan is bizonyítékkul szolgál, hogy Calcagnini személyében érdekes és további kutatásokra érdemes szerzővel van dolgunk.

Források

- ÁBEL–HEGEDŰS 1903 ÁBEL J. – HEGEDŰS I. (szerk.), *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Budapest, 1903.
- CALCAGNINI 1544 *Caelii Calcagnini protonotarii ferrarensis Apostolici opera aliquot*, Bazel, 1544.

Felhasznált irodalom

- AGUZZI-BARBAGLI 1985 D. AGUZZI-BARBAGLI, *Celio Calcagnini*, in: P. G. Bietenholz – T. B. Deutscher (eds.), *Contemporaries of Erasmus*, vol. 1, Canada, 1985, 242–243.
- BITSKEY 2008 BITSKEY I., *Egy humanista polihisztor Egerben: Celio Calcagnini*, in: Oborni T. – Á. Varga L. (szerk.), *Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*, Eger, 2008, 63–71.
- BITSKEY 2009 I. BITSKEY, *Un capitolo della storia dell’Umanesimo postcorviniano: Celio Calcagnini in Ungheria*, *Studia Historica Adriatica ac Danubiana*, 2 (2009/1), 13–23.
- BITSKEY–TÓTH 2020 BITSKEY I. – TÓTH O., *Celio Calcagnini Eucharistia-sermója Egerben 1518-ban*, in: Bajáki R. – Báthory O. (szerk.), *Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben*, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 26, Budapest, 2020, 29–43.
- HUSZTI 1922 HUSZTI J., *Celio Calcagnini in Ungheria I–II.*, *Corvina*, 2 (1922/3), 57–71.
- HUSZTI 1923 HUSZTI J., *Celio Calcagnini in Ungheria III–IV.*, *Corvina*, 3 (1923/6), 60–69.
- IMRE 1995 IMRE M., *„Magyarország panasza”. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995.
- JÁSZAY 1982 JÁSZAY M., *Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből*, Budapest, 1982.

- KISS 2014 F. G. KISS, *Political Rhetorics in the Anti-Ottoman Literature. Martinus Thyrnavinus: To the Dignitaries of the Hungarian Kingdom*, in: N. Spannenberger – Sz. Varga (ed.), *Ein Raum im Wandel: Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Stuttgart, 2014, 141–157.
- KISS 2022 F. G. KISS, *Renaissance humanism in the age of the Jagiellonian kings in Hungary (1490–1526)*, *Hungarian Studies*, 36 (2022), 3–21.
- LAJOS 2004 LAJOS M., *Celio Calcagnini*, in: Kőszeghy P. (szerk.), *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor II.*, Budapest, 2004, 7.
- LÁZÁR 2006 LÁZÁR I., *Celio Calcagnini Magyarországon*, in: Szörényi L. – Takács J. (szerk.), *Serta Jimmyaca. Emlékkönyv Kelemen János 60. születésnapjára*, Budapest, 2006, 39–42.
- MARCHETTI 1973 V. MARCHETTI, *Celio Calcagnini*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 16, 1973. https://www.treccani.it/enciclopedia/celio-calcagnini_%28Dizionario-Biografico%29/ 2024. 09. 09.
- VILLARI 2018 S. VILLARI, *Gli «Opera aliquot» e l'eredità di Calcagnini. La testimonianza di Giraldo Cinthio*, *Studi giraldiani. Letteratura e teatro*, 4 (2018), 5–94.

16th-century Hungarian political conditions through the eyes of a Ferrarese humanist – The *De concordia* of Celio Calcagnini

Celio Calcagnini, a humanist from Ferrara, arrived in the Kingdom of Hungary in 1517 with the attendance of Bishop Ippolito d'Este of Eger and spent a year and a half in the country. During this period (and even after his return to Italy), he maintained a correspondence with many Hungarian humanists, and his astronomical work Quod coelum stet, terra autem moveatur, which anticipated the Copernican world view, was also written in Hungary. One of the most remarkable pieces of his oeuvre, both in terms of genre and topic, is De concordia, dedicated to György Szatmári, which reflects on and expresses his concerns about contemporary Hungarian political conditions. Calcagnini uses a number of literary examples from antiquity to convince Hungarians of the need for unity against the Ottomans, while at the same time warning off the fate that awaited the country in its absence. The aim of my study is to bring Calcagnini's figure back into the field of research in Hungary and to present the tropes, sources, and unique features of De concordia.

Keywords: Celio Calcagnini, *De concordia*, Humanism, Anti-Ottoman Literature